

Natalija SINKEWYCZ
Wiaczesław KORNIJENKO
Kijów

Nowe źródła do historii Kościoła unickiego w Kijowie: graffiti w absydzie głównego ołtarza katedry św. Zofii*

Okres unijny w historii katedry sofijskiej, podobnie jak kwestia rozprzestrzeniania unii w Kijowie, jest problemem prawie niezbadanym w dotychczasowej historiografii ukraińskiej. Najważniejszym i najbardziej dokładnym opracowaniem tematu wciąż jest jedyna praca odnosząca się do historii Kościoła unickiego w Kijowie, autorstwa Michała Dowbyszczenko¹. Badacz ten opublikował prawie wszystkie znane, odnoszące się do tego czasu dokumenty i poddał dokładnej analizie zawarte w nich wzmianki o dziejach unii w Kijowie. Biorąc pod uwagę fakt, że głównym problemem badanego tematu jest szczupłość bazy dokumentalnej, za niezwykle ważne uważamy jej rozszerzenie o interesujące źródła epigraficzne — graffiti, licznie zachowane w różnych częściach katedry metropolitarnej św. Zofii w Kijowie.

Graffiti te tworzą ogromne kompendium autentycznych źródeł pisemnych z okresu od XI do XVIII w., które badało już kilka pokoleń naukowców. W latach 50. i 60. XX wieku tymi właśnie napisami i rysunkami szczegółowo zajął się Sergij Wysockij², jednak ogromna ich część, zwłaszcza pochodząca z XVI–XVIII w., pozostała niezbadana. Spowodowało to konieczność ponownego zajęcia się nimi, tym razem zgodnie z nowoczesnymi zasadami studiowania źródeł epigraficznych. Podczas tych badań, prowadzonych w Muzeum *Sofia Kijowska* w ciągu ostatnich pięciu lat, w absydzie katedry znaleziono nową grupę, składającą się z 87 napisów wykonanych na marmurowych panelach dekoracyjnych, poręczach tronu metropolitarnego etc.

Dwadzieścia dwa napisy głównego ołtarza katedry zawierają dokładny czas ich powstania, najczęściej rok, rzadziej — miesiąc i datę. Datowane w taki sposób inskrypcje obejmują okres od 1584 do 1658 r. Graffiti, nie zawierające w sobie czasu powstania, na podstawie badań paleograficznych również można datować na okres od ostatniej ćwierci XVI do trzeciej ćwierci XVII w. Wyjątkiem od tej sytuacji chronologicznej są cztery inskrypcje — liczby mszy za zmarłych, które typologicznie można datować na czas od drugiej ćwierci XI do końca XIV w. Jednak te wypadające z ogólnej kanwy chronologicznej graffiti znajdują się na pograniczu kompleksów epigraficznych wimy i apsydy, co wyjaśnia ich chronologiczne oderwanie od głównej masy złożonych napisów. Możemy więc konstatować,

* Tekst ten w wersji oryginalnej został wydrukowany (*Nowi dżerela do istorii unii v Kijowe: graffiti absydy golownogo vitarja Sofii Kyjiwskoj*) w pracy *Archiw Ukraińskoj Cerkwy, s. 1. Doslidzennia, w. 1. Istorija unii na Kyjiwszczyni 1596–1839 rr.*, Lwow, 2011, s. 67–78. Ze względu na jego wagę dla czytelnika polskiego redakcja uznała za stosowne zamieścić go w *Studiach Źródłoznawczych* w tłumaczeniu polskim

¹ *Pamjatky*, t. 3: *Archiw Ukraińskoj Cerkwy*, cz. 1: *Dokumenty do istorii Uniji na Wolyni ta Kyjiwszczyni kińcja XVI — perszoji polowyny XVII st.*, Uporjadnyk M. Dowbyszczenko, Kyjiw 2001.

² S.A. Wysockij, *Kijewskije graffiti XI–XVII ww*, Kijew 1985 i in.

że pod koniec XVI i w pierwszej połowie XVII w. w głównym ołtarzu św. Zofii powstał duży zespół graffiti, które możemy obecnie podzielić na cztery grupy w zależności od treści i formy napisów:

- 1) inskrypcje modlitewne;
- 2) napisy pamiątkowe, które często zawierają imiona, nazwiska i daty autorów, i mogą być interpretowane jako forma modlitwy lub manifestacja pielgrzymki do świątyni;
- 3) graffiti zawierające pojedyncze litery, które mogą być postrzegane jako inicjały ich wykonawców;
- 4) rysunki emblematyczne, używane w szczególności na pieczętkach imiennych, a więc spełniające funkcję identyfikacji autorów.

Przeprowadzone dotychczas badania nad grupą graffiti³ z wymienionymi imionami ich autorów dają powód do twierdzenia, że w św. Zofii pozostawili swoje napisy przedstawiciele duchowieństwa i szlachty, lokalni urzędnicy, członkowie załogi zamku kijowskiego itp. Wśród zidentyfikowanych osób wymienionych w graffiti znajdujemy zarówno prawosławnych, jak katolików i protestantów. Duża rozległość chronologiczna wykonanych graffiti, a również próby ich zorganizowania (nad napisami *Jahr 1584* i *Anno 1594* są inskrypcje o tej samej treści, lecz wykonane cyrylicą — *поркы*), zezwalają na założenie, że wykonanie graffiti w ołtarzu głównym odbywało się za wiadomością lub nawet za wsparciem katedralnego duchowieństwa. Wypływa stąd konieczność wyłączenia z tego zbioru i oddzielnego przeanalizowania graffiti powstałych w katedrze w okresie unickim — w latach 1596–1633, a także odpowiedzi na istotne pytania: czy w tym czasie katedra działała jako ośrodek liturgiczny? Czy możliwą jest identyfikacja osób, których nazwiska są zapisane w graffiti? Co można powiedzieć o autorach inskrypcji i celu ich wykonania?

Do kręgu badanych inskrypcji włączamy wszystkie datowane graffiti okresu unickiego, a także napisy, które nie mają bezpośredniego wskazania czasu ich powstania, ale bezpośrednio odnoszą się do okresu unickiego ze względu na wzmiankowane w nich postacie historyczne. Obecnie w ołtarzu katedry w Kijowie odnaleziono dziesięć datowanych napisów z okresu unickiego⁴:

1. „*Wasyly Komonnycki A 1620*”
2. „*Hrycaj Sowoszula An 1621 maia 31*”
3. „*Alexander Jelowicky A 1625*”
4. „*Alexander Mostosz Anno 1630*”
5. „*Jan Zlotopolsky 1601 13 January*”
6. „*Roku 161...*”
7. „*... 1598*”
8. „*Roku 1623 zmiłaszczzi się Maryany Zawiszi*”
9. „*Петръ Карпъ Самуиль 1626*”
10. „*По[кы] Б[о]ж[ого] АХКГ [=1623] м[еся]ца ав[гу]ста Д [=4] вторю помилоуи помилоуи*”

Jak z powyższego widać, pięć spośród dziesięciu graffiti napisano po łacinie, dwa po polsku, dwa po rusku, jedno zawiera tylko cyfry (datę roczną). Przeprowadzone już przez nas badania odnalezionych w św. Zofii inskrypcji, wykonanych alfabetem łacińskim⁵, wskazują, że czas ich powstania nie jest ograniczony do „okresu unickiego”, ale sięga czasów, gdy katedra była już w rękach kleru prawosławnego. Większa część napisów pochodzących z końca XVI i początku XVII w. została napisana po polsku, wykonanie graffiti alfabetem łacińskim nie jest więc cechą charakterystyczną wyłącznie dla okresu unickiego. Zwrócimy natomiast uwagę na czas wykonania napisów i ich formę. Wymienione

³ Rezultaty tych badań są opublikowane: W. Kornijenko, N. Sinkewycz, *Kompleks grafiti centralnoji absydy Sofii Kyjiw-skoji ta dejaki ytannja perebudowy dekoratywnogo fryza nad syntonom u XII–XIII, XVII–XVIII ta XIX st.*, „*Trudy Kyjiw-skoji duchownoji Akademiji*”, nr 6, 2009, s. 60–72.

⁴ Podajemy graffiti w ortografii oryginalnej, utracone części zaznaczono przez trzy kropki, rozwiązanie skróconego tekstu znajduje się w nawiasach.

⁵ Rezultaty tych badań są opublikowane: N. Sinkewycz, W. Kornijenko, *Latynyczni grafiti XVI–XVII st. Sofiji Kyjiws'koji: do pyttannja klasyfikacji ta atrybuciji napisiw*, „*Trudy Kyjiw-skoji duchownoji Akademiji*”, nr 5, 2009, s. 165–171.

graffiti zawierają daty: 1598, 1601, 161 ..., 1620, 1621, 1623, 1623, 1625, 1626, 1630, a więc większość napisów odnosi się do lat 20. XVII w.

Patrząc na formę inskrypcji możemy zauważyć pewien szablonowy typ wykonania niektórych z nich — cztery z analizowanych graffiti, pochodzące z lat 1620–1630 (№ 1–4), są wykonane według następującego wzoru: imię, nazwisko i data, która zapisana jest za pomocą łacińskiego *Anno* lub jego skrótu (*A.* lub *An.*). Trzeba powiedzieć, że używanie łacińskiego *Anno* zamiast polskiego *Roku* wyróżnia te graffiti z całości napisów tego czasu. Wśród bardzo zróżnicowanych graffiti u św. Zofii z końca XVI i początku XVII w., w których data mogła znajdować się zarówno przed jak i po napisaniu imienia, imię mogło wystąpić bez nazwiska i na odwrót, łacińskie *Anno* było rzadko używane etc., jednolitość formy wykonania czterech napisów z lat 20. XVII w. jest tym bardziej widoczna.

Chociaż wybór dziesięciu graffiti nie jest dość reprezentatywny, trudno nie zauważyć, że chronologia i forma napisów okresu unickiego zezwalają na wyróżnienie lat 20. XVII w.: w tym czasie powstała największa ilość graffiti, one właśnie zostały wykonane według jednego wzoru, co nie było typowym zjawiskiem dla wcześniejszych i późniejszych czasów. Czy dla historii św. Zofii okresu unickiego oznacza to zaprzestanie życia liturgicznego w latach 20. XVII w., co stworzyło możliwość do przenikania osób z zewnątrz do ołtarza głównego i do pozostawienia tam napisów, czy też przeciwnie — wznowienie praktyk duchowych w soborze w tym czasie? Dając odpowiedź na to pytanie przypomnimy obecność w ołtarzu głównym również graffiti okresów do- i po unii — czasu, kiedy sobór na pewno działał jako ośrodek kultowy. Odnalezienie graffiti okresu unickiego świadczy więc o tym, że z przejściem katedry w ręce unitów życie liturgiczne toczące się w jej ścianach nie zanikło, a być może nawet zaznało intensyfikacji w latach 20. XVII wieku. To przypuszczenie znajduje dobre wsparcie w źródłach pisanych — właśnie ok. 1620 r. dostrzegalne są próby metropolity unickiego Józefa Ruckiego, by założyć przy św. Zofii monaster, w tymże czasie w Kijowie miały miejsce wizyty samego metropolity oraz kilkakrotnie odbywały się tam misje bazylikańskie etc⁶. Podobieństwo formy graffiti z lat 1620–1630 daje możliwość przypuszczać, iż duchowni podjęli nadzór nad realizacją napisów w ołtarzu głównym. Właśnie tym możemy wytłumaczyć jednakową formę napisów tego okresu i wykorzystanie łacińskiego *Anno*.

Na obecnym etapie badań udało nam się zidentyfikować niektóre osoby, których nazwiska zostały zapisane w ołtarzu głównym św. Zofii. Szczególnie dobrze znaną ze źródeł pisanych jest osoba Aleksandra Jełowickiego, pochodzącego z wołyńskiego rodu magnackiego. Wiemy więc, że w 1640 r. objął on urząd wojskiego krzemienieckiego i zmarł w 1647 r.⁷ Być może Jan Złotopolski to późniejszy (w latach 1614–1620) podsędek kijowski⁸. Autorem napisu z 1620 r. jest Bazyli Komonicki (Komonocki), bogaty i wpływowy mieszczanin kijowski, pełniący funkcję rajcy w latach 30. XVII w., który aktywnie uczestniczył w życiu religijnym Kijowa swojej epoki. W 1635 r. dokonał on bowiem wpłaty na rzecz odbudowy cerkwi Dziesięcinnej w Kijowie⁹ (odbudowanej przez metropolitę prawosławnego Piotra Mohyłę). Możliwie, że ze środowiska mieszczańskiego pochodził również wspomniany w innej inskrypcji Aleksander Mostosz, ale nic więcej o nim nie wiemy. Dotyczy to również Gricaja Sowoszuły.

Wzmiankowane wyżej napisy w ołtarzu głównych katedry metropolitarnej są nie tylko autografami. Naszym zdaniem ich powstanie, a zwłaszcza wykonanie na płytach marmurowych (wydrapane napisy były prawie niewidoczne dla innych osób, odwiedzających sobór), było spowodowane inspiracjami modlitewnymi wzmiankowanych w inskrypcjach osób. Graffiti o wyraźnym charakterze modlitewnym jest inskrypcja nr 8. Wydaje się, że autor tego napisu miał pierwotny zamiar napisać

⁶ *Pamjatky...*, s. 302–315.

⁷ Rezultaty tych badań są opublikowane: N. Sinkewycz, W. Kornijenko, *Latynyczni grafiti XVI–XVII st. Sofiji Kyjiws'koji: do pyttannja klasyfikacji ta atrybuciji napisiw*, „*Trudy Kyjiwskoj duchownoji Akademiji*”, nr 5, 2009, s. 165–171.

⁸ *UdR. Spisy*, t. 3/4: *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 2002, s. 342.

⁹ Tamże, t. 3/5: *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII w. Spisy*, Kórnik 2007, s. 66.

modlitwę — „Rok 1623. Zmiluj się nad duszą Maryany Zawiszy”, lecz w związku z brakiem miejsca (miejsce dla wykonania zapisu zostało już określone widocznym prostokątem) napisał skróconą formę — „Roku 1623 zmilaszczsi się Maryany Zawiszy”. Możemy przypuszczać, że te graffiti powstało z inicjatywy Jana Zawiszy — urzędnika metropolity unickiego, który jest wzmiankowany w sądowym pozwie z 1607 r. skierowanym do Hipacego Pocięja¹⁰.

Generalnie w ołtarzu głównym św. Zofii w czasach unickich zostało napisano 8 modlitw za ludzi świeckich, wśród których znajdujemy osoby szlacheckiego i mieszczańskiego pochodzenia. Wynika z tego, że *sacrum* katedry w latach 1590–1630 nie straciło na znaczeniu dla mieszkańców Kijowa i gości, odwiedzających tę świątynię. Czy osoby wzmiankowane w graffiti były unitami? Nie znamy wyznania wymienionych mieszczan kijowskich. Wspomniany wyżej fakt zapisu Bazylego Komoniczkiego w 1635 r. na cerkiew prawosławną nie wyklucza jego sympatii unickich w 1620 r., kiedy został wykonany napis. Natomiast wyznanie Aleksandra Jełowickiego jest dobrze znane — był on jednym z założycieli bractwa prawosławnego w Łucku, fundatorem monasteru Mileckiego, dobroczyńcą wielu innych monasterów i cerkwi prawosławnych¹¹. Jeśli chodzi o rodzinę Zawiszów, to wiadomo, że na początku XVII w. przeważali w niej katolicy obrządku łacińskiego. Jednak prawdopodobne, że czynnik wyznaniowy nie miał decydującego wpływu na powstanie wspomnianych graffiti w ołtarzu głównym. Jak wspomniano, w katedrze św. Zofii znajduje się wiele inskrypcji wykonanych przez prawosławnych, unitów, katolików, a również protestantów. Ważniejszą jest inna rzecz — trwałe napisy modlitewne w ołtarzu katedry potwierdzają, że sobór był miejscem modlitwy świeckich także w czasach unickich; potwierdzają to również napisy wykonane przez duchowieństwo.

Do grupy napisów, hipotetycznie wykonanych przez duchowych, przytaczamy przede wszystkim dwie graffiti wykonane cyrylicą, rzadko używaną przez szlachtę i mieszczan w tych czasach. Są to inskrypcje z lat 1623 i 1626 (nr 9–10). Napis „Петръ Карпъ Самуиль 1626” wykonany jest dość chaotycznie i wskazuje na oddzielne napisanie każdego wyrazu. Ten szczegół, a również brak przydomku (jaki był typową cechą szlacheckich graffiti tego okresu) dla wszystkich wskazanych imion, umożliwia wysnuć hipotezę o wykonaniu graffiti przez duchowieństwo katedry. Podobnie jest w przypadku drugiego napisu o wyraźnym charakterze modlitewnym: „По[кы] Б[о]ж[ого] АХКГ [=1623] м[еся]ца ав[гу]ста Д [=4] вторю помилоуи помилоуи”. To graffiti jest bardzo interesujące i oryginalne ze względu na swą treść. Po pierwsze, zastosowane przez jego autora sformułowanie „По[кы] Б[о]ж[ого]” jest oczywistym naśladowaniem łacińskiego *Anno Domini* i zostało odnotowane po raz pierwszy w cyryliczkich graffiti soboru. Po drugie, wykorzystanie dla zapisania roku i dnia liter cerkiewno-słowiańskich (tzw. cyfiri) na początku XVII w. było bardzo rzadkim zjawiskiem i jednoznacznie wskazuje na duchowne pochodzenie autora tej inskrypcji.

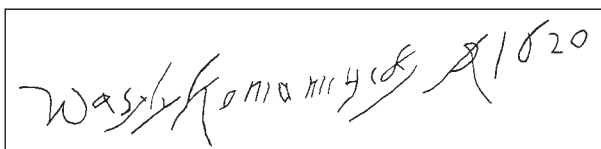
Oprócz tego w ołtarzu głównym znajduje się wiele napisów cyryliczkich o nieokreślonej dacie powstania, które jednak na podstawie badań paleograficznych możemy przydzielić właśnie do okresu unickiego. Niestety, ze źródeł pisanych wiemy bardzo niewiele o duchownych unickich, którzy byli wówczas w Kijowie i mogli pozostawić swoje imiona na ścianach katedry. Mamy tu tylko jeden autograf propagatora unii, który na domiar jest niezwykle ważny dla badaczy dziejów tej konfesji w Kijowie. Jego autorem jest namiestnik metropolity unickiego w Kijowie w latach 1610–1618 Antoni Grekowicz, który został utopiony w Dnieprze przez Kozaków w lutym 1618 r. właśnie ze względu na swe wyznanie. Graffiti napisane cyrylicą, nie jest datowane, a zawiera jedynie skróconą wersję imienia i nazwiska: „А[нтониу] Грек[ови]ч[ъ]”. Porównując ten napis ze znanym dziś, innym autografem Grekowicza¹², możemy zauważyć podobieństwo pisania liter, co wskazuje na osobiste wykonanie napisu przez namiestnika metropolity. Fakt ten po raz kolejny podkreśla powszechność i wagę tej praktyki wśród duchowieństwa unickiego.

¹⁰ Tamże, t. 3/4, s. 342.

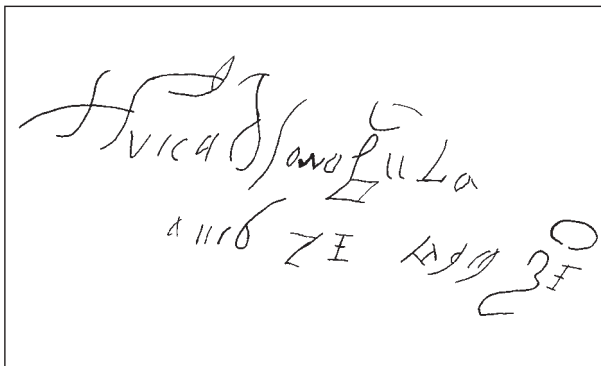
¹¹ N. Bilous, *Kyjiv naprykinci XV — u persij polowyni XVII stolittaj*, Kijów 2008, s. 198, 218.

¹² *Pamjatky...*, s. 339.

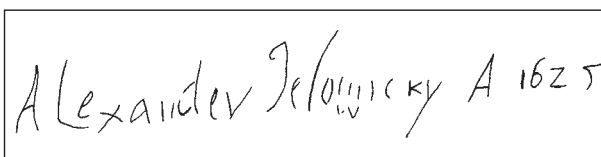
Podsumowując powyższe rozważania należy podkreślić, iż przestrzeń sakralna katedry św. Zofii nie straciła na znaczeniu w okresie unickim. W ołtarzu głównym zostało zapisanych co najmniej 11 imion przedstawicieli różnych wyznań, osób różnego pochodzenia społecznego. Te graffiti interpretujemy jako formę modlitwy. Dostrzegamy również wzrost liczby napisów w latach 20. XVII w., co można wiązać z aktywizacją działalności duchowieństwa unickiego, a zwłaszcza metropolity Józefa Ruckiego i bazylianów. Ze względu na jednakową formę wykonania inskrypcji właśnie tego czasu i wykorzystanie w nich formuły *Anno Domini* przypuszczamy udział lub nadzór nad wykonaniem inskrypcji osób duchownych. Kilka napisów w ołtarzu katedry możemy z dużą dozą pewności przypisać właśnie duchownym unickim, bo zostały one wykonane rzadko używaną przez laików cyrylicą, wykorzystują terminy i zwroty cerkiewne, nie zawierają przydomków. Na koniec chcemy podkreślić znaczenie badań epigraficznych w kijowskiej św. Zofii, które są ważne nie tylko dla zrekonstruowania historii katedry, ale także badań procesów religijnych w Kijowie i całej metropolii, problemów historii społecznej, intelektualnej, życia duchowego i relacji międzywyznaniowych. Odnalezione podczas obecnych badań graffiti, wykonane w XVI i XVII w., i dotychczas ignorowane przez badaczy, dostarczają odpowiedzi na wiele kwestii i – co ważniejsze – zmuszają archeologów, historyków Kościoła, kultury, sztuki, paleografów i językoznawców do stawiania nowych pytań badawczych.

Rysunek 1. Graffiti Wasyla Komonnyckiego. 1620 r.

Rysunek 2. Graffiti Grycaja Sowoszuły. 31 maja 1621 r.

Rysunek 3. Graffiti Aleksandra Jełowickiego. 1625 r.

New Sources for the History of the Uniate Church in Kiev: Graffiti of the Apse of the Main Apse of the Cathedral of St. Sophia

The Uniate stage in the history of the cathedral of St. Sophia, similarly to the dissemination of the Union in Kiev, remains unexamined in heretofore Ukrainian historiography. Taking into account the fact that the prime obstacle for the topic under examination is the scarcity of documents, we regard their expansion by including interesting epigraphic sources to be extremely important ; the sources in question are the graffiti preserved in assorted parts of the metropolitan cathedral of St. Sophia in Kiev. The main altar contains at least 11 names of representatives of asserted creeds, all of various social origins. Such graffiti are interpreted as a form of prayer. The noticeable increase in the number of inscriptions during the 1620s could be associated with the rising activity of the Uniate clergy and in particular the Metropolitan Bishop Józef Rucki and the Basilians. Owing to the identical execution of the inscriptions and the use of the formula: Anno Domini, we may presume the participation and supervision of the clergy. Several inscriptions on the cathedral altar can be attributed to Uniate clergymen because they were executed in the Cyrillic script rarely used by laymen; the inscriptions also apply Church terms and expressions and do not contain cognomens. Epigraphic studies carried out at the Kiev cathedral of St. Sophia are important not only for the reconstruction of the cathedral's history but also for research into religious processes in Kiev and the whole metropolis, diverse problems of social and intellectual history, spiritual life and inter-creed relations. The graffiti discovered in the course of the investigations, including inscriptions from the sixteenth and seventeenth centuries heretofore ignored by researchers, provide an answer to numerous questions and, most importantly, compel archaeologists, historians of the Church, culture and art, palaeographers and philologists to pose new research questions.